

НА ТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОНОМАСТИКИ

У статті розглядаються деякі нові явища в українській ономастиці — перейменування в топоніміці і тенденції до перегляду вихідних пунктів найменування українських реалій, актуалізація етнографічної лексики.

Ключові слова: сучасна українська ономастика, перейменування, Берегиня.

1. Українська ономастика в системі нових національно-культурних, ідеологічних і державно-політичних координат¹

1.1. Зі здобуттям Україною власної державності після кількасотлітнього перебування в складі інших держав і зміною її суспільно-політичного ладу, природно, актуалізувалося питання як про усунення з її ономастикону слідів колишньої політичної та культурно-мовної залежності, так і про введення до нього нових компонентів та їх систем, тобто про перейменування, фонетико-морфологічну модифікацію і взагалі зміну семантичної мотивованості певних розрядів найменувань. У загальних рамках процесів перейменування — заміни назв, пов'язаних насамперед з комуністичною ідеологією та російською і радянською історією й культурою — вирізняються хронологічно перша хвиля, що розпочалася ще в часи «перебудови» в СРСР і проходила в руслі процесів суспільної демократизації, зокрема остаточного подолання залишків сталінщини², і наступна хвиля, пов'язана з прагненням до відновлення історичних джерел, національного відродження й державної самостійності.

У руслі першої з вищеназваних тенденцій це насамперед повернення наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. попередніх назв кільком містам південно-східного регіону: *Луганськ* (з 1990 р. замість Ворошиловград), *Маріуполь* (з 1989 р. замість Жданов), *Зміїв* Харківської обл. (з 1990 р. замість Готвальд), *Соледар* Донецької обл. (з 1991 р. замість Карло-Лібкнехтівськ), *Алчевськ* Луганської обл. (з 1992 р. замість Комунарськ), у західному регіоні — м. *Радзивилів* Рівненської обл. (з 1991 р. замість Червоноармійськ). У руслі другої тенденції —

¹ Перший варіант статті опубліковано 2002 р.

² Якщо проти перейменування об'єктів, названих іменами соратників Сталіна (наприклад, міст Ворошиловград, Жданов), а також радянських лідерів пізніших часів (наприклад, міст у Російській Федерації Брежнев, Черненко, Андропов та ін.), пік якого припадає на межу 1980-х–1990-х рр., КПРС як керівна ідеологічна сила СРСР публічно не виступала, то проти перейменування м. Ленінград на Санкт-Петербург комуністи виступили з рішучим протестом, наприклад: «Ленінграду — бути! Заява секретаріату Центрального Комітету Компартії України» (Радянська Україна, 11. 06. 1991); «Закликаю всіх чесних людей Дніпропетровщини стати на захист імені Леніна. Руки геть від Ленінграда!» (Черненко А. Захистити ім'я і справу Леніна // Зоря (Дніпропетровськ), 4. 06. 1991).

це заміна назв деяких населених пунктів західного регіону: відновлення назви м. *Жовква* Львівської обл. (з 1991 р. замість Нестеров), с. *Нагуєвичі* Львівської обл. (замість Івана Франка), власне української форми назви м. *Рівне* (з 1991 р. замість прийнятої рос. Ровно, пор. староукр. Ровноє, п. Równie); у Криму — повернення назв селищам *Коктебель* (з 1997 р. замість Планерське), *Партеніт* (замість Фрунзенське), *Інкерман* (замість Білокам'янськ), окремим селищам повертаються кримськотатарські назви; в Донецькій обл. — *Святогірськ* (замість Слов'яногірськ), деяким селищам повернено грецькі назви. Проте в південно-східному регіоні лишається досить велика кількість населених пунктів з назвами, що мають ідеологічне забарвлення попереднього політичного режиму або виразні ознаки лексичних, фонетичних, морфологічних русизмів, а нерідко обидві ці ознаки одночасно (у цьому регіоні в часи СРСР кількість таких назв була найбільшою порівняно із західним і центральним). Наприклад, ряд населених пунктів з першими компонентами назв *Червоно...* і *Червоний* або частіше *Красно...* і *Красний*: *Червонопартизанськ*, *Червоний Донець*, *Красноармійськ* (до 1934 р. — Гришине), *Красноград* (до 1922 р. — Костянтиноград), *Краснодон* (раніше Катеринодон і Сорокіне), *Красноперекопськ*, *Красний Лиман* (до 1938 р. — Лиман), *Красний Луч* та ін., *Первомайськ* Луганської й Миколаївської областей, *Первомайське*, *Первомайський* Донецької й Харківської областей (селища міського типу; форма чол. р. — від рос. «посёлок»), *Першотравенськ* і т. ін., *Жовтневе*, *Дзержинськ*, *Дніпродзержинськ* (до 1936 р. — Кам'янське), *Кіровськ* (до 1934 р. — Голубівка), *Цюрупинськ* (до 1928 р. — Олешки), *Щорськ* (до 1939 р. — Божедарівка) та ряд ін., *Армянськ*, *Северодонецьк* (від назви р. Сіверський Донець; поряд з цією поки що офіційною формою вживається й українізований варіант *Сіверськодонецьк*, який рекомендовано, зокрема, і в чинному «Українському правописі». — К., 1993, с. 116, 215), *Южне* та ін. Особливо значна питома вага таких назв після хвилі повоєнних перейменувань у Криму. Певна кількість їх лишається в центральному регіоні, наприклад: *Кіровоград* (до 1934 р. — Єлисаветград), *Щорс* (до 1935 р. — Сновськ), *Комсомольськ* Полтавської області та ін.³ (Водночас не можна, звичайно, ставити питання про повне усунення з вітчизняного ономастикону цілого періоду радянської історії країни).

Особливо частотний вияв процес перейменувань в обох своїх тенденціях дістав у сфері урбаноніміки. Розпочавшись на межі 1980-х — 1990-х рр. (наприклад, у Львові: вулиці Сихівська, Леся Курбаса — замість Ворошилова і Павлика Морозова та ін.; у Києві: Контрактова площа, Михайлівська площа, вулиці М. Грушевського, П. Сагайдачного, Прорізна, Протасів Яр, Багговутівська — замість Червоної площі, площі Калініна, вулиць Кірова, Жданова, Свердлова, Степана Разіна, Маршала Будьонного та ін. — докладніше див. далі; в Одесі: Французький бульвар, вулиці Троїцька, Старопортофранківська — замість Пролетарського бульвару, вулиць Ярославського, Комсомольської та ін.; у Житомирі: площа Соборна, вулиці Київська, Велика Бердичівська — замість площі Леніна, вулиць Леніна, Карла Маркса та ін.; у Харкові: майдан (площа) Свободи — замість Дзержинського), цей процес значно повніше і, як і слід було очікувати, з різкою відмінністю між західним (насамперед Галичиною й Волинням) і південно-східним регіонами країни став виявлятися після проголошення державної незалежності України. У Львові та інших містах Галичини, а пізніше в Рівному в процесі перейменування вулиць, проспектів, площ і т. ін., крім відновлення по-

³ Див. повніший перелік таких назв, наприклад: *Ситник А.* Сліди кирзаків і лаптів на мапі України // Урок української. — 2002. — № 4. — С. 5–8.

передніх назв, стали досить широко використовуватися імена, пов'язані з національною історією та культурою від Володимира Великого і Данила Галицького до Василя Стуса й В'ячеслава Чорновола, зокрема імена учасників і назви подій визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні та 1930-х — початку 50-х рр. у Західній Україні: І. Мазепи, Українських січових стрільців, Героїв Крут, М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, Є. Коновальця, С. Бандери, Р. Шухевича (Генерала Чупринки), К. Савура, Героїв УПА та ін. Такі перейменування супроводжувалися протестами з боку лівих політичних сил⁴. Досить широкого суспільного резонансу, включаючи й осуд з боку МЗС Російської Федерації, набула ухвала Львівської міськради 1996 р. про перейменування вулиць Лермонтова (на Генерала Дудаєва) і Пушкіна (на Генерала Чупринки)⁵. У містах Буковини (меншою мірою цей процес охопив міста Закарпаття) це переважно відновлення попередніх і рідше надання нових назв, наприклад у Чернівцях: вулиця Головна (замість Леніна), площа Соборна (замість Радянська), проспект Незалежності (замість Жовтня), вулиця Грушевського (замість Радянська) та ін. У містах південно-східного регіону процеси перейменування відбуваються досить повільно. Наприклад, у Дніпропетровську: парк ім. Лазаря Глоби — його засновника (замість ім. Чкалова), Монастирський острів (замість Комсомольський), у Миколаєві: вулиця Спаська (замість Свердлова), у Северодонецьку: вулиці з ідеологічно нейтральними новими назвами Хіміків, Енергетиків (замість Комсомольська, Свердлова) та ін. Проте центральні вулиці й площі або й уся урбаноніміка більшості міст регіону й досі лишаються під назвами ім. Леніна, Карла Маркса, Розі Люксембург, Радянська тощо. Тенденція першої хвилі перейменувань тут уже минула, а наступна хвиля сюди ледве докотилася. На цьому тлі помітним явищем стали ухвали міської влади Одеси в середині 1990-х рр. щодо масового перейменування вулиць і площ міста (в загальному комплексі заходів щодо очищення міста від залишків символіки тоталітарної доби — з демонтажем пам'ятників і бюстів ряду комуністичних і радянських діячів, зняттям меморіальних дощок з будинків), коли було ліквідовано назви вулиць Леніна, Дзержинського, Чичеріна та ін., причому не тільки відновлено низку колишніх назв (наприклад, вулиця Єврейська), а й надано чимало нових (Іцхака Рабіна та ін.), зокрема діячів української історії та культури: Пилипа Орлика, Отамана Головатого, Чорноморського козацтва, М. Грушевського, В. Винниченка, Романа Шухевича (цьому провулку в жовтні 2001 р. повернуто назву радянського часу), Миколи Вороного, В. Симоненка, В. Стуса, Валерія Марченка та ін. (таблички з новими назвами з'явилися українською мовою)⁶.

⁴ Див., наприклад, протести проти вилучення з урбаноніміки м. Рівного імен осіб, що брали участь у визволенні міста від німецьких окупантів 1944 р., і взагалі відомих учасників Великої Вітчизняної війни (генерала Ватутіна, маршала Москаленка, розвідника М. Кузнецова, командира партизанського загону Д. Медведєва та ін.) і заміни їх на імена діячів ОУН–УПА в органі Соціалістичної партії України під рубрикою «Історію — не переписати!»: Геральд С. Мученики чи мучителі // Товариш. — 1998. — № 3.

⁵ Пор., наприклад, і протест з боку представників кіл української національно-демократичної орієнтації: «І ще одна — не менш реальна — небезпека. ...Той же більшовицький синдром навиворіт: поміняти місцями “чорне” й “біле” — і квит. ...Це, власне, той самий тоталітаризм думки, тільки з протилежним знаком. Свіжий приклад. У Львові, вирішивши мати вулицю, названу іменем Дудаєва, не вигадали нічого розумнішого, як відповідно перейменувати вулицю... Лермонтова» (Коцюбинська М. «...Я цієї розкоші зазнала». Дещо про себе і про нас // Літ. Україна. — 1996. — 25 лип.).

⁶ Гарбарчук В. Одеса декомунізується // Слово «Просвіти». — 1996. — Ч. 4; Степанов Е. Н. Фактори формування одеської урбанотопонімії // Записки з ономастики. — Одеса, 2000. — Вип. 4. — С. 19–21.

У центральному регіоні процес перейменування урбаноніміки найширше виявляється в Києві, наприклад: майдан Незалежності, площа Європейська, проспекти Лісовий, Оболонський, вулиці Трьохсвятительська (замість нормативної форми Трисвятительська), Б. Хмельницького, Шовковична, Інститутська, Лабораторна, Дегтярівська, О. Ольжича, О. Теліги, Чоколівський бульвар та ін. (замість площ Жовтневої революції, Ленінського комсомолу, проспектів Маршала Ворошилова, О. Корнійчука, вулиць Героїв революції, Леніна, К. Лібкнехта, Жовтневої революції, Ульянович, О. Пархоменка, Дем'яна Бедного, Коротченка, бульвару Леніна), станції метро «Шулявська», «Берестейська», «Либідська» та ін. (замість «Завод «Більшовик», «Жовтнева», «Дзержинська»). Проте станом на початок 2007 р. лишаються, наприклад, вулиці Володимира Ульянова, Ленінська, Антонова-Овсієнка, Фрунзе, Урицького, Комінтерну, проспекти Радянської України, Червонозоряний та ін. Щодо низки назв виникла не зовсім визначена ситуація, коли комісія з перейменувань при Київській міськдержадміністрації давно вже (1996 р. і пізніше) прийняла ухвали про перейменування таких, наприклад, центральних вулиць, як Червоноармійська, Січневого повстання, Артема, Максима Горького, проспекту Червоних козаків (відповідно на попередню назву Велика Васильківська, на нові назви Івана Мазепи, Січових стрільців, В. Антоновича, Українських козаків), але до практичного втілення цих рішень поки що не доходить, і тому в ужитку можуть фігурувати обидва такі варіанти⁷. З діячів українського національного руху — тих, що в недалекому минулому офіційно трактувалися в руслі явища «українського націоналізму», — на карті Києва можна знайти лише вулиці Пилипа Орлика, Михайла Грушевського (його зображення з відповідним написом є й на грошовому знаку української національної валюти з 1996 р. — банкноті 50 гривень) і поки що з досить невизначеним статусом — Івана Мазепи (хоч його зображення є на банкноті 10 гривень), Січових стрільців. Досить помітно процес такого перейменування відбувався в період 1999–2002 рр. у Полтаві. У більшості ж міст регіону при перейменуванні переважає тенденція до повернення старих або надання нових назв без ідеологічних конотацій, наприклад у Ніжині: вулиці Авдіївська, Преображенська, Воздвиженська, Носівський шлях та ін. — замість К. Маркса, Р. Люксембург, Щорса, 60-річчя СРСР (одним з відносно «безболісних» варіантів повернення старих назв у різних регіонах колишньої «підросійської» частини України є відновлення в центрах міст назв Соборна площа або вулиця — замість Радянська, Леніна і т. ін.). Лишається також значна кількість ідеологічно маркованих назв радянського часу.

Серед перейменувань з метою увіковічення явищ та осіб уже доби державності України з 2-ї пол. 1991 р. слід насамперед відзначити (передусім у центральному та західному регіонах) назви з компонентом «Незалежності» (род. в.): майдан Незалежності в Києві з 2-ї пол. 1991 р. і за цим зразком — майдани або площі Незалежності в Івано-Франківську, Рівному, Вінниці, Хмельницькому, Сумах, Харкові та ін., вулиці Незалежності, бульвар Незалежності в Рівному, проспект Незалежності в Чернівцях і т. ін., монумент Незалежності (з серпня 2001 р.) в Києві та вулиці, проспекти, площі ім. В'ячеслава Чорновола (голови

⁷ Порівняно, наприклад, з Москвою, суспільно-політичні зміни в якій, спрямовані на усунення слідів радянського минулого, аж до початку 90-х рр. ставали зразком для наслідування в різних кінцях тодішнього СРСР, у Києві процес топонімічних перейменувань відбувався в скромніших масштабах (див., наприклад: *Костомаров В. Г.* Языковой вкус эпохи. — М., 1994. — С. 13–16).

Народного руху України) після його смерті (спочатку в містах Галичини, пізніше — в Луцьку, Хмельницькому, Полтаві, Києві та ін.).

Значно проблематичнішим є відновлення назв, що виразно асоціюються хоч і з дорадянською, але також не «українською» добою — періодами російського (царського), а в західному регіоні — і польського, угорського, румунського домінування (за наявністю в національній топоніміці хронологічних нашарувань різних рівнів, що співвідносяться з різними періодами політичної і, як наслідок, культурно-мовної залежності, Україна відрізняється в постсоціалістичному загалі, наприклад, від сусідніх Росії або Польщі, для яких названа проблема не актуальна, за винятком хіба що новоприєднаних Калінінградської області Російської Федерації та польських північно-західних земель). Так, у Львівській області лишається назва м. *Червоноград* (до 1951 р. *Кристинопіль*, названий так на честь дружини польського магната Потоцького; пор., однак, відновлення на початку 1990-х рр. назв міст Жовква і Радзивилів, чому не завадила їхня мотивованість від прізвища гетьмана С. Жолкевського та імені магната Радзивілла), у Харківській області — м. *Красноград* (колишній *Костянтиноград*). Замість теперішньої назви м. *Дніпропетровськ* пропонується не остання з попередніх *Катеринослав* (до 1926 р.), а *Січеслав* (назва, що існувала протягом короткого часу в 1918 р.)⁸. На зміну назви м. *Кіровоград* хоч найчастіше й висувається найменування цього міста саме царських часів *Єлис(з)аветград* (поряд з пропозиціями *Златопіль*, *Золоте Поле*), однак з наголошенням на виведенні його від назви фортеці святої Єлис(з)авети, а не від імені тодішньої російської цариці. Джерелом незгод і протестів з боку кіл української національно-державної орієнтації є факти або спроби надання нових чи відновлення старих назв в урбаноніміці населених пунктів південно-східного регіону на честь осіб і подій, що сприймаються як пов'язані з імперською політикою російського (царського) і радянського режимів. У містах колишньої «Новоросії» — це, зокрема, протести проти увіковічення пам'яті Катерини II (так, в Одесі вже є Катерининська площа, у Дніпропетровську — Катерининський бульвар), у Севастополі — проти найменування площі ім. 300-річчя Російського флоту (1996 р.). Наприклад: «Місяць тому Одеський міськвиконком шокував виборців безпрецедентною ухвалою (ідеться про вже згадувані вище заходи міськради Одеси щодо усунення символів радянського режиму.— О. Т.) — відновити в облцентрі незалежної України пам'ятник російській цариці Катерині II... За які, власне, заслуги перед українським народом, перед одеситами..? Заради чого, зокрема, позбавлено Одесу вулиці Короленка і перейменовано її в Софіївську (так звали дочку фаворитки царя Олександра I Нарішкіної)? Відновлено Лідерсівський бульвар — невже за заслуги царського генерала-ката, що в 1831 і 1861 роках топив у крові антиімперські польські повстання? ...Міськвиконком ухвалює перейменувати на Катерининську площу Потьомкінців і забрати “з очей подалі” монумент Потьомкінцям, розчищаючи в центрі Одеси місце для скульптурного ансамблю Катерини II.

⁸ У колах української національної орієнтації ця назва як неофіційна вживається вже й тепер, наприклад: «Звітує Січеславщина. 19 жовтня в м. Січеславі, що носить поки що малозрозумілу назву Дніпропетровськ, відбувся збір обласного осередку ОУН» (О. Вечір.— Українське слово.— 1996.— 14 листоп.). Газета обласної організації «Просвіти» має назву «Січеславський край». Однак у колах протилежної політичної орієнтації обстоюється й назва царської доби «Катеринослав» (див.: *Муравьєва Н. Герой Украины — Екатерина II // Новая газета. Пресс-еженедельник Украины и Российской Федерации.— 1995.— № 43*). Прихильники відновлення назви «Катеринослав» апелюють при цьому й до іншої її можливої мотивації, яка нібито була покладена в її основу, виводячи її від імені не російської імператриці, а святої Єкатерины (див. про це: Слово «Просвіти».— 2005.— 22 верес.— С. 4).

...Постає питання: чи можна відроджувати цивілізовану Одесу, беручи за точку відліку й ідеал державне життя Російської імперії, нав'язуючи ці вельми сумнівної якості цінності співгромадянам?»⁹. Щодо найменувань міських об'єктів іменами відомих постатей радянської історії, то висловлювалися протести, зокрема, проти появи на карті Харкова ще на хвилі загальнодемократичних реформ імені Г. К. Жукова (вул. Маршала Жукова — замість Стадіонна і однойменна станція метро), проти увіковічнення пам'яті Л. І. Брежнєва (у Дніпродзержинську 2006 р. до 100-річчя від дня народження цього діяча його ім'ям назвали одну з вулиць і парк). Разом з тим слід відзначити, що в урбаноніміці різних регіонів України з'явилися (переважно на межі 80–90-х рр.) нові імена російських письменників, діячів культури, науки, правозахисного руху: у Києві — вулиці А. Ахматової, М. Цветаєвої, бульвар В. Висоцького, в Одесі — вул. А. Ахматової, у Львові — вул. Академіка Сахарова та ін.

Пор. аналогічні закиди органам міської влади, але вже щодо відновлення іншого дорадянського шару урбаноніміки — в колишній «підугорській» Україні: «...Власна назва повинна відповідати мові більшості населення регіону. На даний момент угорці становлять невелику частину мешканців обласного центру [Ужгорода.— *О. Т.*], а на карті міста в очах рябять від угорських назв. ...Характерно, що самі угорці..., коли розмовляють по-українськи чи по-російськи, вживають не угорські варіанти топонімів — ті самі вилучувані на урядовому рівні з ужитку Струмківка, Петрово, Дяково та ін.»¹⁰; «...подекуди так вестернізують місцевий урбанімікон, що це нагадує колишніх колонізаторів: у Закарпатті замість комуністичних символів з'явилися вулиці з іменами інших колонізаторів — чеських, угорських, наприклад, імені Графа Шенборна»¹¹. Констатується, що «починаючи з 90-х років в Україні розгорнувся процес повернення історичних назв населеним пунктам у місцях компактного проживання національних меншин. Так, повернуто історичні національні назви понад 30 населеним пунктам у Закарпатській та Чернівецькій областях, аналогічна робота проводиться і в інших областях України. Щоправда, тут не обходиться без певних складнощів»¹².

Заклики до перейменування лунають і щодо ряду інших міст з назвами російського або радянського походження, наприклад: «Можна сподіватися, що й самому Новограду-Волинському, який одержав таку довгу й досить невиразну назву від Катерини II, буде повернуто його історичне ім'я Звягель, що в сиву давнину означало “Торжество Сонця” [?! — *О. Т.*]» (М. Лецькін.— Літературна

⁹ Чим бавляться в Одесі? Президенту України Леоніду Кучмі (звернення 25 громадсько-політичних організацій м. Одеси) // Молодь України.— 1995.— 20 лип.

Як свідчить колишній співголова комісії з перейменувань при Київській міськраді, «головними принципами в роботі нашої комісії вважалися: 1) відновлення первісних назв, бо в сучасному обличчі древнього Києва мусять бути топонімічно відбиті всі його часові «шари»; 2) вилучення одіозних комуно-імперських найменувань. Частина членів комісії, проте, не була вільною від абсолютизації першого принципу, і нам нелегко вдавалося переконувати, що відновлювати «царсько-російське» обличчя Києва... шпонайменше нелогічно для справжніх господарів України і її столиці. ...Дуже наполягали прихильники «суцільної реставрації», щоб колишня вул. Леніна стала, як у часи Романових, Фундуклейвською» (Дончик В.— Слово і час.— 1996.— № 11–12.— С. 90).

¹⁰ Кушко Н. Назви вулиць: орієнтир чи засіб дезінформації? // Ратуша (Ужгород).— 1997.— 20 верес.

¹¹ Бурлака Т. Коли ж обурить українця чужий бур'ян? // Урок української.— 2005.— № 3–4.— С. 41.

¹² Товт М. Захист прав національних меншин у законодавстві України (практика застосування та питання розвитку) // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві.— К., 2002.— С. 125.

Україна.— 1997.— 18 верес.); «Дивно, що й досі в незалежній Україні, на Рівненщині, є назване на його честь (на честь радянського розвідника М. І. Кузнецова.— О. Т.) місто Кузнецовськ і стоїть пам'ятник» (Розвідник чи провокатор? — Народна газ., 1999, № 9); «Новоселиці — бути!» (О. Завгородній, м. Січеслав.— Літературна Україна.— 1998.— 19 берез.: про повернення колишньої назви місту Новомосковськ Дніпропетровської області, оскільки теперішня увінчує назву Москви в Україні, пор. також Новомосковськ у Тульській області Росії). Але, оцінюючи в цілому ситуацію з перейменуванням населених пунктів України з початку 1990-х рр., слід також мати на увазі, по-перше, непослідовність таких закликів щодо, здавалося б, цілком однотипних у певному плані об'єктів (пор. наявність таких закликів щодо Новомосковська і відсутність їх щодо сусіднього Павлограда з назвою «царського» походження або м. Олександрії Кіровоградської області, названого на честь онука Катерини II — майбутнього царя Олександра I; назва м. Павлоград, до речі, вистояла і в радянські часи, хоч на початку 1980-х рр. висувалася пропозиція перейменувати його на Сташковград — на честь М. І. Сташкова, який під час війни був секретарем Дніпропетровського підпільного обкому партії), по-друге (і це значно важливіше), небажання не тільки (у ряді випадків — і не стільки) органів міської влади, а й самого населення відповідних населених пунктів їх перейменовувати (причому не тільки в південно-східному регіоні). Так, за результатами міського референдуму в березні 2000 р. була залишена назва Кіровоград; очевидно, була б збережена й назва м. Кузнецовськ у разі винесення цього питання на місцевий референдум (це місто, виникнення якого пов'язане зі створенням Рівненської АЕС, за етнічним складом та політичними й культурно-мовними уподобаннями різко виділяється на тлі області).

1.2. Сліди колишньої державної залежності України проступають також, хоч зовні й менш помітно, в системах ряду номінативних координат, які стосуються позначень різноманітних об'єктів на її території, але точкою відліку для яких або в яких є певний центр або аналогічні об'єкти поза її межами¹³. Найпростіший вияв такої номінативної незамкненості на собі демонструють назви географічних та інших об'єктів на території України, географічне положення або напрям яких устанавлювалися від Москви як столиці колишньої держави, до складу якої входила й Україна, — таких залізниць, як *Південна* (пролягає в північно-східній частині України — зокрема, через Суми, Харків до Донбасу й на захід до Дніпра) і *Південно-Західна* (в центральній частині України — колишньому «Юго-Западном крае» Російської імперії). Пор. реакцію на це явище з боку кіл української національної орієнтації: «...такий географічний парадокс: залізниця, що обслуговує північно-східні землі нашої країни, носить назву... Південної. Настав час, нарешті, позбутися рудиментів малоросійського мислення і у мові, і в топоніміці, і в символах» (газ. «Східний часопис», Донецьк.— 1996.— 17 серп.) «...відносно якого “центру”... найпівнічніша українська заліз-

¹³ Наявність в ономастиконі певної національної мови назв, маркованих у просторовому, хронологічному або порядковому відношеннях з позиції носіїв іншої національної мови або з позиції іншої регіональної цивілізації, свідчить про відсутність (слабкість, перервність) власної більш або менш тривалої державної традиції або ж належність народу до того зі світових регіонів, який освоювався в мовному плані з позицій якогось іншого регіону (щодо цього другого аспекту, то Україна разом з іншими державами європейської цивілізації користується, наприклад, при позначенні східних регіонів земної кулі євроцентричними моделями номінативних систем з просторовими координатами на зразок *Близький Схід* — *Далекий Схід*, *Передній Кавказ* — *Закавказзя* і под.).

ниця може вважатися «Південно-Західною»? Правильно, відносно того, в якому Україна й досі сприймається не інакше як «наші південні губернії»¹⁴. (Що ж до такого роду просторових орієнтирів у назвах інших географічних об'єктів на території України, точкою відліку для яких може бути позиція як Києва, так і Москви, наприклад *Прикарпаття* — *Закарпаття*, подібні протести відсутні). Інший приклад цього явища — наявність прикметникових означень, що вказують на територіальну прив'язаність певного населеного пункту саме до України, у складених назвах деяких українських міст, коли точкою відліку у встановленні відповідних найменувань були аналогічні географічні об'єкти на територіях як Російської імперії, так і польського королівства¹⁵: *Кам'янець-Подільський* — на відміну від м. Кам'янець-Литовський (тепер Камянець, райцентр Брестської обл. Білорусі); *Могилів-Подільський* — на відміну від м. Могильов у Білорусі; *Володимир-Волинський* — на відміну від російського міста Владимир («Таким чином, означенням *-Волинський* ніби натякається на вторинний, похідний характер назви українського міста Володимира в порівнянні з м. Владимиром на Клязьмі, що суперечить історичній істині»¹⁶); *Рава-Руська* — на відміну від м. Rawa Mazowiecka в Польщі (автор зазначеної публікації закликав відмовитися від цих уточнювальних географічних маркерів у складі назв українських міст; у жовтні 1999 р. міська влада Володимира-Волинського провела референдум щодо усунення з назви міста географічного уточнення і повернення йому первісної назви, однак ця пропозиція не пройшла).

Утім, слід відзначити, що тенденції до зміни точок координатного відліку в найменуваннях деяких географічних об'єктів на території України та суміжних з нею землях, населених етнічними українцями, простежуються і з позицій, протилежних загальноукраїнським або, вужче, «києвоцентричним». Це заклики з боку прихильників ідеї політичного русинства до відновлення назв *Підкарпаття* замість *Закарпаття* («Це ви Закарпаття, а ми Підкарпаття»), *Підкарпатська Русь* (під останньою назвою цей регіон, зокрема, перебував у 1919–1939 рр. у складі Чехословаччини). Наприклад, у місцевого поета: «У пралісах спочили душі предков. / Колись і я з їх душами золлюсь. / Й пси тонше вчуву, ош яка без-

¹⁴ *Лукінюк М.* Географічні парадокси незалежності // Українське слово. — 2001. — 26 лип. Пор. пропозиції замінити назви українських залізниць: замість Південно-Західна — Київська, замість Південна — Харківська, за зразком уже наявних Львівської, Одеської, Донецької залізниць (*Галабурда Ю.* Чому залізниця не Київська? // Літературна Україна. — 2003. — 27 лют.).

Аналогічну реакцію викликають і залишки попередніх загальносоюзних систем нумерації певних об'єктів у складі певних комплексів — на пікетних стовпчиках уздовж залізничної лінії («...внизу сором'язливо начеркано “6”, натякаючи, що ви від’їхали від київського вокзалу на 6 кілометрів, а над ним гордо височіє, як колись, “862” [відстань від Москви.— *О. Т.*]...». — *Лукінюк М.* Знач. праця), у назвах військових частин — наприклад, з листа читача: «Чому ж на шостому році їх [Збройних сил України.— *О. Т.*] існування зберігається нумерація військових частин, яка встановлена в колишньому Радянському Союзі? Так, на цей час діють, вибачте, числяться: 13АК, 2АК, 6ТК, 32АК, 38АК (невже у нас 38 армійських корпусів), 72МД, 93МД, 254МД (невже у нас 254 моторизовані дивізії?). А може, це все тому, щоб не переплутати карти тим, хто планує повернення до «союзу нерушимого»?» (газ. «Слово і час», орган Спілки офіцерів України. — 1997. — Вип. 4, лип.). Пор., на противагу цьому, нову нумерацію в номенклатурі спеціальностей ВАК України, де, наприклад, спеціальності «українська мова», «українська література» стали займати перші позиції у відповідних галузях, потіснивши з них спеціальності «російська мова», «російська література».

¹⁵ Див. про це: *Непокупний А. П.* Сучасний ономастикон України у внутрішньому і зовнішньому вимірах // Відтворення українських власних назв (антропонімів і топонімів) іноземними мовами. — К., 1995. — С. 8–13.

¹⁶ Там же. — С. 11.

смертна / Утцюзна [вітчина. — О. Т.] ми — Подкарпатська Русь!»¹⁷. Можна вказати й на факт активізації у вжитку в сусідній Румунії назви *Трансїстрія* — буквально «Задністров'я» на позначення в основному сучасного Придністров'я (в складі Республіки Молдова), значну частину населення якого становлять етнічні українці (цю назву, що її румунські історики вживали з початку ХХ ст., мала під час румунської окупації 1941–44 рр. адміністративно-територіальна одиниця між Дністром і Південним Бугом).

Усвідомлення столиці не просто як політико-адміністративного, але й як національно-державного і духовного центру країни стає повнішим разом з посиленням «державних» конотацій її назви. Для назви столиці України перше зрушення в цьому напрямі розпочалося, очевидно, з середини 1990-го р., коли Верховна Рада нового («демократичного») скликання 11 червня запровадила введення з 1 липня на всій території України київського часу на зміну попередній системі московського часу. У повідомленнях про час доби, крім стилістично нейтральної конструкції *за київським часом*, уживається також розмовний зворот *за Києвом*. Словосполучення *київський час* набуло також метафоричного значення з увиразненням його «державної» конотації — як символічного підкреслення «києвоцентричності» в діяльності державного механізму, в перебігу життя країни, у вихідних позиціях її представників: наприклад, у 90-х рр. рубрика під такою назвою в газ. «Українське слово», передача на телеканалі Київської державної телерадіокомпанії з новинами про Київ та область¹⁸. Зі здобуттям незалежності назва столиці України стала повноправно з назвами інших столиць світу вживатися в метонімічній моделі «столиця держави — керівництво держави»: «переговори Києва з Москвою», «Київ дав дозвіл» і т. ін. У цих же часових рамках стала загальноприйнятою в межах України апелювання номінація Києва як *столиці* (без подальшого уточнення)¹⁹ й зароджується тенденція до подання київських реалій (не тільки тих, що пов'язані з державними структурами) як «головних» у країні. Так, у засобах масової інформації стали фігурувати образ *головної ялинки країни* (під час Новорічних свят): «Сьогодні на Майдані незалежності почали встановлювати головну ялинку країни» (т/к СТБ, «Вікна», 12.12.01; див. також: Київські відомості, 4.07.1997; Вечірній Київ, 18.12.1999) — про ту, що встановлюється на майдані Незалежності або (раніше) в Національному палаці «Україна» (прототип цього образу безпомилково вгадується в «главной ёлке страны», що встановлювалася в останні десятиліття існування СРСР у московському Кремлі), *головного майдану*

¹⁷ *Петровці Іван*. Напі и нинапі співанки (русинська поезія).— Ужгород, 1999.— С. 9. Пор. позицію в цьому питанні кід загальноукраїнської «системи координат»: «...русинство не має історичної перспективи. Воно зазнало головного, найдошкульнішого удару не тепер, а далекого 1939-го року, коли була створена не Підкарпатська Русь, як того хотіли русинські діячі, а Закарпатська Україна» (Із інтерв'ю з Д. Павличком.— Літературна Україна, 1997, 21 серп.).

¹⁸ Пор. у цьому зв'язку існування в 90-х рр. запровадженої Верховною Радою Кримської автономії й скасованої Конституційним Судом України 1998 р. системи «кримського часу» (з відмінністю від київського часу на 1 год. вперед, тобто зі збігом з московським часом) та не випадково, звичайно, назву однієї з газет автономної республіки «Крымское время» (з її епіграфом «Свобода начинается с выбора»).

¹⁹ Пор. ситуацію з недавнього радянського минулого: «До речі, для характеристики епохи. Герой моєї повісті їде в столицю, до Києва. Редактор: “У нас одна столиця — Москва...”» (*Дрозд В. Повість про повість*). Щодо збереження рівняння на попередні державно-політичні орієнтири пор. також явно тенденційне продовження використання в деяких кримських ЗМІ означення «столичный»: «столичный мэръ» («Крымская правда», 26.11.1996), «столичный градоначальник» («Крымская правда», 21.01.1997) — про мера Москви Ю. Лужкова.

(головної площі) країни: «на головній площі держави — столичному майдані Незалежності» (УР-1, Новини, 9.06.2003). Одна з одиниць нової київської урбаноніміки — *майдан Незалежності*, — як відзначалося вище, вже стала зразком для наслідування в найменуванні (перейменуванні) відповідних об'єктів у ряді міст країни²⁰ (зокрема, у зв'язку з урочистими заходами до 10-річчя незалежності України в серпні 2001 р. і на ознаменування «Помаранчевої революції» осені 2004 р.); пор. також, наприклад: «Декілька років тому, йдучи черкаським *Хрещатиком*, звернула увагу...» (з листа читачки: Слово «Просвіти», 2003, ч. 17). Саме слово *майдан*, яке актуалізувалося з 2-ї пол. 1991 р. у складі назви *майдан Незалежності*²¹ і в розмовному мовленні киян та некиян давно вже вживається в значенні всієї цієї назви, тобто як власна назва («зустрінемося на Майдані», «Караоке на Майдані» — назва однієї з програм т/к «Інтер»; російською мовою також: «Участники прошли со свечами в руках от Майдана по Хрещатику». — Киевские ведомости, 18.09.2003), також стало зразком для наслідування в найменуванні інших площ у різних регіонах країни (досі ця назва привертала до себе увагу з великих міст насамперед в урбаноніміці Харкова; у самому ж Києві це слово більше не використовується в найменуваннях інших площ — очевидно, як таке, що вже лексикалізувалося в значенні «центральна, головна площа»): Соборний майдан (Полтава), Грецький майдан (Одеса), майдан Правосуддя (Донецьк), майдан Січових стрільців (Трускавець) та ін.

²⁰ Показовий приклад цього явища в радянській історії — надавання назви Черемушки новим житловим масивам у різних містах СРСР за зразком назви такого масиву в Москві. Пор. також орієнтування на московську урбаноніміку і в уже пізніші часи (у даному разі не на офіційному, а на публіцистичному або розмовному рівнях, але також досить показово): «У Павлограді бульвар буде! Ідея створення павлоградського Арбату давно витала в повітрі» (газ. «Західний Донбас», 6. 07.1997).

²¹ Як згадає член міської комісії з питань найменувань і перейменувань Л. Пономаренко, слово *майдан*, а не набагато частотніше в цьому значенні в офіційній українській топоніміці слово *площа* (хоча, наприклад, російсько-українські словники ХХ ст. давали або тільки *майдан*, або *майдан* на першому місці) було схвалене не відразу: проти його прийняття висували той факт, що це тюркізм; на підтвердження того, що це вже давно українізоване запозичення, наводили, зокрема, рядки з відомого вірша П. Тичини «На майдані коло церкви революція іде» (Независимость или Свобода? // Газета по-киевски, 20.12.2004). Очевидно, не останню роль тут відіграла та обставина, що це слово відсутнє в аналогічних російських назвах.

Факт такої лексикалізації слова *майдан* став основою для його наступної семантичної спеціалізації з осені 2004 р., коли це слово спочатку стало метонімічним позначенням тих громадсько-політичних подій у центрі Києва, які трохи пізніше дістали назву «Помаранчевої революції» (звідси, наприклад: «революційний Майдан», «учасник Майдану», «ідеали Майдану», а пізніше: «зрада Майдану»), а потім — метафоричним позначенням низки подібних подій у різних містах і навіть різних країнах, наприклад: «У столиці Мексики почався свій «Майдан». На центральну площу Мехіко виходять сотні тисяч громадян, щоб підтримати свого політичного лідера... Вони вимагають перерахунку голосів на президентських виборах» (Україна молода, 4.08.2006), «координатор мінського Майдану» — наметового містечка на площі К. Калиновського в березні 2006 р. після президентських виборів (у новинах різних українських телеканалів у ці дні); пор. у російських ЗМІ (звичайно з неохвальною тональністю): «бешкетский Майдан» — про центральну площу Алатоу в столиці Киргизстану і протести опозиції на ній після президентських виборів (Перший канал Російського телебачення, «Время», 6.11.2006), «Ситуация в Ливане и так непростая, а в последние дни там происходит второй Майдан» (з виступу віце-прем'єр-міністра і міністра оборони РФ С. Іванова: т/к НТВ, «Сегодня», 8.12.2006).

Таким чином, слово *майдан* (*Майдан*) уже двічі ввійшло в ономастикон як один із символів нової України за короткий період її історії.

Звичайно, в теперішніх умовах уже нетоталітарної держави зі значно ослабленими адміністративно-економічними позиціями її центру й наявністю широкого спектру політичних сил у країні сподіватися на достатньо виражений характер подібних процесів немає підстав. Як попередній фактор тривалого періоду бездержавності України, так і новий чинник демократизації суспільно-політичного життя в країні об'єктивно «працюють» проти того, щоб назва столиці України набувала «імперсько-державних» конотацій, подібних до мовного ореолу назви столиці колишньої метрополії Москви. Пор. у текстах радянського часу (особливо в період 30–50-х рр.) як результат дії гігантської пропагандистської машини: офіційно-урочисте «Москва — сердце нашей Родины»; образ, тема Москви в багатьох піснях з кінофільмів, які відразу ж ставали масовими: «И мы с детства навек полюбили / Это русское слово — Москва!» (к/ф «В шесть часов вечера после войны», слова Є. Долматовського); у дитячій літературі: «А жили они с матерью в далеком огромном городе, лучше которого и нет на свете... И, конечно, этот город назывался Москва» (А. Гайдар. Чук и Гек), «Всем известно, что земля / Начинается с Кремля» (С. Михалков); відповідно і в текстах української літератури: «Єсть рідні на світі і теплі слова. / Із них найтепліше — це слово Москва!» (П. Тичина), «В столиці світу, де Москва-ріка / ... / Ми сходились, одної повні волі» (М. Рильський), «До Москви ведуть дороги, / І доріг не менше ста!» (А. Малишко). Ще в ХІХ ст. за Києвом зберігався ореол одного з релігійно-духовних центрів для православних — міста Києво-Печерської лаври, куди ходили на прощу, міста церков, соборів (саме від їхніх золотих бань походить і найвідоміше поетичне означення Києва — *Золотоверхий*): «... У Київ їздите щороку / Та сповідаєтесь, нівроку, / У схимника!..», «... Дивлюся, / Мов на небі висить / Святий Київ наш великий. / Святим дивом сяють / Храми Божі, ніби з самим / Богом розмовляють. / Дивлюся я, а сам млію. / Тихо задзвонили / У Києві, мов на небі...» (Т. Шевченко). Втративши за радянський період своєї історії цей ореол, як задовго до цього загубивши й образ «матері городів руських»²², Київ поки що чогось рівноцінного в своєму конотативному ореолі не набув (звання радянського часу «місто-герой» для його сприйняття в масовій свідомості не має принципового значення — на відміну, наприклад, від Севастополя або Одеси). За Києвом зберігається естетичний образ старовинного й гарного (зокрема, зеленого) міста: «О, що за даль ясна, що за цвітінь чудова, / Співучий Києве, дитя живих століть!» (М. Рильський). Але образу державної величі, не кажучи вже про імперську могутність, у нього бракує. Констатуючи такий стан речей, деякі дослідники пишуть про те, що «Київ не відіграє для України такої ж ролі, як Москва для Росії. Київ — на відміну від Москви — ніколи не “збирав” українські землі» і що «від часів татар Київ жодного разу не був тим рубежем оборони, про який співають (неважливо, правдиво чи ні): “Врагу никогда не добьется, / Чтоб склонилась твоя голова, / Дорогая моя столица...” ...І пісні про

²² Щодо апелювання до цього образу Києва в закликах якщо не до державно-політичного, то принаймні до духовного єднання «руського» народу можна згадати висловлювання відомого російського мислителя ще в 20-х рр. минулого століття, в якому, як це не гірко було констатувати його авторів, підкреслюється належність подібних поглядів уже минулому: «Західницька спокуса Петербурга і азійська спокуса Москви — два немінучі зриви Росії, що переборюються живим національним духом. ...Було б тільки третє, куди звертається в своїх коливаннях стрілка духу. Цим полюсом, непорушною православною віхою в долі Росії є Київ, тобто ідея Києва (саме ідея міста, а не тогочасне місто як таке. — О. Т.). «Про Київ видається дивним говорити в наш час. Ми самі в недавньому минулому з легкістю зреклись київської слави і безслав'я, ведучи свій рід з Оки й Волги» (*Федотов Г. П. Три столиці // Новый мир.*— 1989.— № 4.— С. 215).

Київ співають інші: “Вечори [у пісні на слова Дмитра Луценка: ліхтарі.— О. Т.], як намисто, / Простяглись [розцвіли.— О. Т.] над Дніпром... / ...Як тебе не любити, / Києве мій”. ...Це не те місто, “за яким нікуди відступати”. Це місто, яке люблять”²³. Однак, відзначаючи таку відмінність у сприйнятті Києва і Москви в масовій свідомості, не можна забувати й того, що жодного разу з часів монголо-татарської навали аж до сучасної доби незалежності Київ упродовж скільки-небудь помітного періоду не був і державною столицею, яку якщо й здають ворогові, то вже останньою.

У номінативній ієрархічній моделі «державний центр — регіони» в різних країнах світу найпершим, вихідним пунктом для першого з цих полюсів є найменування місця перебування верховної влади держави як позначення самого її керівництва, а в міжнародних відносинах — і символу самої держави (у колишньому СРСР і в сучасній Російській Федерації — це *Кремль*, у США — *Білий дім* і т. ін.). Місце резиденції Президента України (до політичних акцій початку 2000-х рр. — маршів «Україна без Кучми», подій «Помаранчевої революції» осені 2004 р., коли натовпи демонстрантів прагнули прорватися саме туди, — мабуть, навіть не всі кияни точно знали його розташування) офіційно подібного найменування не має. З середини 90-х рр. у цьому значенні (спочатку в мові опозиційних щодо Президента політичних сил) стала фігурувати назва вулиці *Банкова* (з явно нешанобливими конотаціями), наприклад: «Народний депутат України Анатолій Матвієнко заявив, що зникнення Георгія Гонгадзе могло бути «ініційоване з Банкової» (Українське слово, 30.11.2000); «Згадайте, шановні читачі, інформаційну війну, розв’язану Банковою проти кандидата в Президенти України Олександра Мороза» (Товариш, 2001, № 28, лип.).

Посилення тенденцій до відмови від попередніх систем суспільних цінностей шляхом усунення в номінації реалій української дійсності точок їх координатного відліку від російської дійсності виразно виявляється в критичних оцінках донедавна досить традиційних позитивних характеристик постатей української історії та культури як певною мірою аналогічних (але, звичайно, не таких досконалих) величин щодо відповідних постатей російської історії й культури. Так, Щорс, за відомою характеристикою Сталіна в розмові з О. Довженком, — це «український Чапаєв», Борис Грінченко — «український Даль» (наприклад: «До списку вкрай необхідних видань входить “Словарь української мови” під редакцією Бориса Грінченка — “українського Даля”, ім’я якого добре відоме в науковому світі». — Київські відомості, 29.11.1996), Григор Тютюнник — «український Шукшин» («6.ІІІ.80. ...не стало Григора Тютюнника... Великий це для нашої літератури удар. Адже пішов автор творів класичної вартості, відійшов з поля битви наш український Шукшин». — О. Гончар. Щоденник; «За життя новеліста в ньому бачили або «українського Шукшина», що зображував, мовляв, як і російський письменник, «сільських диваків», або такого собі непокірного літератора...» — Літературна Україна, 6.09.2001, М. Наєнко) і т. ін.; за зразком характеристики «всеросійський староста» — про М. І. Калініна було утворене «всеукраїнський староста» — про Г. І. Петровського. Ось, наприклад, досить характерний для критиків подібного бачення українських реалій кризь призму російських даностей зразок рішучого відкидання такої системи еталонів як однієї з ознак колоніального минулого України: «Малоросія... На ній усе повинно бути російським і маленьким, су-

²³ Толтыго А. Киев и Москва // Дружба народов.— 1998.— № 11.— С. 174, 176.

проти справді великого російського. У свідомості українців упродовж цілих поколінь запроваджувалася ідея їхньої вторинності, другорядності, неможливості без російського опосередкування вийти в світ чи зрозуміти себе в світі. Григорій Тютюнник — та це ж український (читай малоросійський) Шукшин. Володимир Сосюра — та це ж український... Єсенін. Іван Карпенко-Карий — та це ж малоросійський Островський... Проте українська література... не стала тінню великоросійської, не стала її сліпим чи навмисним наслідуванням, а почала прокладати свій окремих шлях, незалежний від духовного творива могутнього сусіда»²⁴.

Можна, звичайно, по-різному ставитися до емоційно різкої тональності подібних висловлювань і залучення до ілюстрування саме тих, а не інших фігур (тим більше, що для умов підросійської й радянської України об'єктивно не можна заперечувати більшого впливу на українську культуру саме з боку російської, а не якоїсь іншої національної культури). Але значно вища частотність таких порівнянь (не обов'язково зі сфери культури) саме з російською, а не якоюсь іншою стороною, яка не може не впадати в око неупередженому спостерігачеві, має й своє суб'єктивне пояснення — в офіційному пропагуванні в СРСР досягнень російської культури, у домінуванні в радянському інформаційному просторі понять російської культури, історії, географії тощо і, нарешті, в розумінні (не обов'язково публічно озвученому, як у відомій сталінській формулі «великий російський народ»), але імпліцитно постійно присутньому навіть на рівні масової свідомості) першорядності, вищості російської системи цінностей для всієї імперії, внаслідок чого вона стає точкою відліку для сприйняття реалій життя сусідніх народів.

Проте як явище в цілому, без перекосів у бік тієї чи іншої національної культури, характеристика осіб, явищ, подій, географічних об'єктів України за допомогою порівняння з відомішими, характернішими у відповідних аспектах особами, явищами і т. ін. з інших країн, у тому числі й з Росії, ставить українські реалії в міжнародний і світовий контекст. Пор. від досить уже узвичаєних до індивідуальніших випадків: «українська Швейцарія» — про різні мальовничі місцевості України, що в уяві мовця асоціюються з цією країною; «українська Венеція» — про міста Вилкове і Кілія в гирлі Дунаю; «київська Венеція» — про Русанівку, район Києва («Я виросла у київській Венеції». — Л. Костенко); «український Сталінград» — про Корсунь-Шевченківську операцію 1944 р.; «Закарпаття, розповідали міліціонери, стало “українською Сицилією” два роки тому, коли міліцію, прокуратуру, інші важливі служби очолили люди, особисто забор'язані чимось губернатору» (Високий замок, 9.12.2004); «Альтернатива морю — “український Байкал” (Голос України, 4.09.2001 — про оз. Свитязь); «“Будуємо український Ермітаж” — гасло, проголошене Президентом... у приміщенні заводу “Арсенал”» (Україна молода, 4.03.2005); «У пошуках українського Маркеса. До підсумків літературного року» (газ. «Критика», 1998, ч. 1, М. Рябчук); у характеристиках українських політиків нової доби: «Марчук —

²⁴ Михайлин І. Л. Українці й великороси в Тараса Шевченка // Слово про Шевченка. — Х., 1998. — С. 7. Пор. неприйняття такої системи оцінювання вже на фоні світової культури (інтерв'ю з відомим художником С. Якутовичем, переклад з російської): «— Вас порівнюють з Дюрером. Вас це не ображає? — Чесно кажучи, ні, тому що я досить іронічно до себе ставлюся. А взагалі я вважаю, що коли, навіть з добрими намірами, у нас когось називають українським Пікассо, Дюрером або Моцартом, то цим відразу підкреслюють нашу вторинність. Ніби неповноцінність. Все-таки художник має бути центром власної системи координат» (Столичные новости, 3.02.2004).

український *Піночет*) (під час кампанії президентських виборів 1999 р.), «Нес-тор Шуфрїч — український Жириновський»²⁵.

2. Культ Березині: за і проти²⁶

Серед нових, активізованих з початку 90-х рр. ХХ ст. номінативних і, зокрема, ономастичних моделей досить виразно виділяється напрям, пов'язаний з українською етнографією та міфологією (реальною або ж науково не доведеною), — з одного боку, як вияв і посилення уваги суспільства до несправедливо забутих народних джерел сучасної культури, як відродження національної духовності, але разом з тим нерідко і як свідчення невиправдано звуженого розуміння «українського» переважно як етнографічного, з другого, — як пошуки «золотого віку» українського народу в його доісторичному минулому. Пор., за свідченням колишнього головного редактора журналу «Соціалістична культура», перейменованого врешті на «Українська культура», пошуки нової назви видання: з одного боку, «Світлиця», «Оберіг», «Просвіта», з другого, — «Панорама», «Культура», «Поступ» і т. ін. (В. Бурбан. — «Літературна Україна», 20.09.1990), тобто пошуки в двох напрямках, принципово відмінних у своїх загальнокультурних орієнтирах.

Так, назву «Оберіг» (вихідне значення слова — «предмет або заклинання, [нібито] здатні вберегти від лиха») мають (мали) туристична компанія (Київ), юридичне акціонерне товариство (Київ), компанія звукозапису (Київ), Київські заочні художні курси, фірмовий поїзд «Харків — Київ», фестиваль української пісні (Луцьк) та ін., «Обереги» — видавництво (Київ), книгарня (Київ), театр народної музики (Харків) та ін.; «Берегиня» — це етнографічний журнал (Київ, гол. ред. Василь Скуратівський), туристична компанія (Київ), лікувально-оздоровчий комплекс (у Пущі-Водиці під Києвом), підлітковий клуб (Київ), кілька музичних і фольклорних ансамблів, книгарня (Київ), радіожурнал на першому каналі Українського радіо, фестиваль української пісні (Луцьк), приватна кіностудія (Київ), взуттєва фабрика (Чернігів), новий сорт картоплі, виведений на Поліссі, та ін.; «Кримська світлиця» (газета; пор. в апелятивній лексиці: *народознавча світлиця* як нова назва колишніх «ленінських кімнат» у підрозділах Збройних сил України). Пор. також такі перейменування і нові назви, як: «Дивослово» (науково-методичний, а не дитячий або популярний, як можна було б сприйняти за такою назвою, журнал, до 1994 р. — «Українська мова і література в школі»); «Оріана» (назва одного з коньяків фірми «Гаврія»; найбільший в Україні хімічний концерн у м. Калущі Івано-Франківської області, колишній «Хлорвініл»; нова назва, як можна зрозуміти, виводиться від *Оріана* [*Оріяна*] — за твердженням деяких досить популярних останнім часом у певних колах авторів, Л. Силенка, Ю. Канигіна та ін., країна «аріїв [аріян, оріїв, оріян]» — країна, назву якої ці автори виводять від «орати», «орач», — як прабатьківщини індоєвропейців, тобто нібито теперішньої України; ця назва концерну — особливо по-

²⁵ Подібним чином пор. на рівні апелятивної лексики, наприклад в О. Гончара: *українська прерія* — про південні степи України, *українські ковбої, кактус українських степів* — про будяк. Але ось, наприклад, характеристика української реалії в словнику української мови за допомогою відсилання читача до реалії іншої культури в дефініції слова *коломийка*: «Українська народна пісенка типу *частівки*» (Словник української мови : В 11 т.— К., 1973.— Т. 4.— С. 229). Пор. цілком зрівноважене в цьому плані пояснення даного слова: «Коломийки за жанровими ознаками й функцією споріднені з російськими і білоруськими частівками й польськими краков'яками» (Українська радянська енциклопедія : В 12 т.— К., 1980.— Т. 5.— С. 287).

²⁶ Перший варіант статті опубліковано 2005 р.

казова ілюстрація тієї разючої невідповідності, яка може бути між новою романтичною назвою реалії та її старою суттю).

У культурно-освітній діяльності організацій етнічних українців, що живуть поза Україною, такий етнографізм є цілком зрозумілим явищем, пор. у назвах українських товариств у різних регіонах Російської Федерації: «*Перевесло*» (Воронеж), «*Рідна родина*» (Санкт-Петербург), «*Славутич*» (Москва).

Назва *берегиня* (*Берегиня*) займає в цьому ряду особливе місце не тільки за частотністю його використання, а й за своїм конотативним комплексом — вираженням пієтету до української жінки-матері, жінки-дружини, жінки як охоронниці домашнього вогнища, роду, традицій, народної духовності: «Берегиням роду нашого. Вітання українським жінкам з 8 Березня» (привітання Президента України Л. Кучми. — «Голос України», 6.03.1999), «Підвищення ролі жінок у суспільстві. Створити гідні умови жінці — берегині роду людського» (з програми Комуністичної партії України до виборів у Верховну Раду 2002 р.), «Дорогі наші жінки! ...Ви наші ніжні берегині. За своїм природним божественним покликанням ви творите і оберігаєте життя, надаєте йому високого змісту та краси» (з привітання голови Київської міськради, голови виборчого блоку «Єдність» О. Омельченка жінкам Києва з нагоди 8 Березня, яке вони знаходили у своїх поштових скриньках перед виборами до Верховної Ради 2002 р.), «Звичайно, в сім'ї важлива й роль батька. Але зараз мова йде саме про матір — одвічну Берегиню роду людського» (Надія Дичка. Святе ім'я Берегині.— «Літературна Україна», 27.04.2000), «Берегиня української пісні Раїса Кириченко» (з оголошення про виступи співачки), «Душі криниця. Слово про народну Берегиню» (про співачку Раїсу Кириченко: журн. «Рідний край», Полтава, 2001, № 2, с. 23), «— Спадщина письменника [О. Гончара.— О. Т.] величезна. Берегиня рукописів та архіву — дружина письменника Валентина Данилівна (із інтерв'ю з А. Погрібним: Т. Поліщук. Людина, яка зберегла собор.— «День», 3.04.2002). Перифразами «*мати-б(Б)ерегиня*», «*жінка-берегиня*», «*українська Берегиня*» характеризують також новостворений монумент Незалежності на майдані Незалежності в Києві, наприклад: «Чи вбереже Україну бронзова берегиня?» (Високий Замок, 24.08.2001).

Така активізація слова *берегиня*, як і набуття ним нового (в усякому разі для досі відомого лексичного складу української та інших слов'янських національних мов і відомого науці складу української міфології) значення, ґрунтуються на його інтерпретації, поданій етнографом В. Скуратівським як реальний факт світогляду населення Житомирщини, наприклад: «...слово “Берегиня”... Уперше вживане воно тут з великої літери»; «...й досі літні люди на Поліссі називають своє житло й вогнище Берегинею»²⁷, на його розумінні в значенні жінки, яка нібито уособлює первинність матриархального устрою українського суспільства й, відповідно, української ментальності (у поета Василя Рубана) і культ якої був нібито властивий праукраїнцям, наприклад: «...зрозуміти до кінця народ України, ...його душу і “мрію” можна, лише уявивши в ролі “етнічного центру” жінку-матір, дружину, Берегиню — генетичне і духовне джерело всього того, що називається українством»; «...ми відродимо нашу Берегиню — повернемо їй почесне місце, яке вона споконвіку займала в нашій історії»²⁸. Образ Берегині як

²⁷ Скуратівський В. Берегиня (Художні оповіді, новели).— К., 1987.— С. 5, 7.

²⁸ Канигін Ю., Ткачук З. Українська мрія.— К., 1996.— С. 100. Див. також: Плячинда С. П. Міфи і легенди давньої України.— К., 1997.— С. 168; Войтович В. М. Українська міфологія.— К., 2002.— С. 25.

«хатньої богині» наших предків, дочки Дажбога і дружини Сварога, вже досить широко подається в середній школі²⁹. Історично ж зафіксованим ще в перших писемних пам'ятках і досі єдино відомим значенням цього слова було таке: «у дохристиянському світогляді наших предків — міфологічні істоти жіночої статі, які живуть у воді і яким поклоняються, приносячи жертви; русалки», похідне від *берег* — за місцем проживання істот³⁰, пор. аналогічно *моряна*, *водяник*, *лісовик*, *домовик* тощо, а не від *берегти*. Іншими словами, берегиня в світосприйманні наших пращурів — це була істота, яка не тільки не «берегла» їх, а якої, навпаки, слід було «берегтися» (уживання цього слова в давніх текстах характеризується негативними конотаціями).

Якщо відкинути малоймовірну можливість несподіваного запізнілого відкриття досі не відомого факту української міфології та етнографії, ми маємо констатувати те, що на наших очах була створена чергова романтична міфологема як один з компонентів «національної ідеї» («української мрії»), формуванням якої особливо заклопотана, як відомо, суспільна свідомість народів з відсутньою міцною державною традицією. І для теперішньої тріумфальної ходи цього слова в житті українського суспільства вже не мають істотного значення конкретні джерела його оживлення — результати або найвісного осмислення слова в дусі «народної етимології», або ж, навпаки, цілком свідомої містифікації з благородною метою. Можливо, для зміцнення української національної самосвідомості цей мовний факт (як, до речі, й розширення праукраїнського пантеону за рахунок *Світовида* та ін. або збурення суспільної уваги навколо питання про автентичність «Велесової книги») і справді має значення — подібно, наприклад, до того, як у період слов'янського відродження першої половини XIX ст. значний вплив на формування національної свідомості чехів мали опубліковані В. Ганкою нібито старочеські пам'ятки «Краледвірський рукопис» і «Зеленогірський рукопис» (незважаючи на кваліфікацію їх як підробок в оцінці ряду вчених-славистів³¹).

Проте в колах українського фемінізму (як в Україні, так і в західній українській діаспорі) до новоствореного культу Берегині окреслилося не просто різне, а прямо протилежне ставлення, причому в плані не тільки автентичності цього образу, але й узагалі його прагматичної доцільності. З одного боку, це, як і в публічних сферах українського суспільства в цілому, культивування цього образу: наприклад, заклики до нової організації дискурсів, у центрі яких має бути українська жінка як берегиня нашої духовності, традицій³², підкреслення винятково важливої ролі жінки-берегині в історії українського (на відміну, зокрема, від російського) суспільства³³. З другого ж боку (в колах радикальніших фе-

²⁹ Див., наприклад, методичні розробки цієї теми: *Дмитренко Г.* Перші уроки з літератури у 5 класі // *Дивослово*.— 2005.— № 9.— С. 32; *Міфи стародавньої України : Цикл уроків у 5 класі // Вивчаємо українську мову та літературу*.— 2006.— № 25.— С. 22–30.

³⁰ Пор.: *Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева*.— М., 1974.— Вып. 1.— С. 193; *Карпенко Ю.* Берегиня // *Культура слова*.— 2001.— Вып. 57—58.— С. 110–111; *Славянские древности : Этнолингвист. словарь / Под ред. Н. И. Толстого*.— М., 2004.— Т. 1.— С. 155–156; *Зубов М. И.* Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва.— Одеса, 2004.— С. 162–165; *Довідник з культури мови / За ред. С. Я. Єрмоленко*.— К., 2005.— С. 210–211.

³¹ Див., наприклад, огляд: *Багмут А. Й.* Історико-лінгвістичні погляди Йозефа Добровського в традиції сучасної лінгвістики // *Мовознавство*.— 2003.— № 2–3.— С. 68–71.

³² Гендерні питання в засобах масової інформації : Матеріали на допомогу працівникам ЗМІ та організаторам курсів з гендерної проблематики / Упоряд. І. Ігнатова, О. Куц.— К., 1997.— С. 39.

³³ *Клід Г.* Сексуальне переслідування: реальність чи вигадка // *Сучасність*.— 1995.— № 6.— С. 80.

міністок), це пряме звинувачення на адресу національно орієнтованої інтелігенції щодо свідомого чи підсвідомого плекання попередніх традицій патріархальності, андроцентризму в характері її ментальності, пор.: «...так зване національне відродження є передовсім відродженням патріархальної чоловічої культури. Чи це козацтво з його чоловічим братством, чи культ Берегині — богині домашнього вогнища — усе це розвивається псевдовченими та псевдописьменниками народницької орієнтації»³⁴; «Головна смислова домінанта Берегині — абсолютизація жіночих репродуктивних функцій» з характерним прикріпленням жінки виключно до приватної сфери (сім'ї, дому) і завданням, таким чином, шкоди жіночій свідомості³⁵.

Підсумовуючи все викладене вище і приєднуючись до скептичного висновку відомого лінгвіста: «Хоч мовознавці й пояснюють, що означає назва *берегиня*, проте в масовій свідомості змінити утворений стереотип навряд чи зможуть»³⁶, можна тільки додати, що й протестна позиція представниць радикальнішого крила українського фемінізму вже, очевидно, не зможе переконати значну частину українського жіноцтва відмовитися від права іменуватися цим словом.

O. O. TARANENKO

CONSIDERING SOME ISSUES OF MODERN UKRAINIAN ONOMASTICS

This paper examines several new phenomena in Ukrainian onomastics, among them renamings in toponymy and tendencies towards revising referential frameworks in denominating Ukrainian realities, as well as the revival of ethnographic lexis.

Key words: modern Ukrainian onomastics, renaming, *Berehynia*.

³⁴ Павличко С. Фемінізм.— К., 2002.— С. 61.

³⁵ Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні // *І* (незалежний культурологічний часопис).— 2003.— № 27.— С. 38; див. також: Bilaniuk L. Gender, Language Attitudes, and Language Status in Ukraine // *Language in Society*.— 2003.— Vol. 32. N 1.— P. 54.

³⁶ Карпенко Ю. Зазнач. праця.— С. 111. Утім, частина мовознавців уже також поділяє думку тих, хто справді вбачає в цих мовних фактах відродження забутої спадщини наших пращурів, наприклад: «*Берегиня / берегиня* — давньоруська язичницька богиня; добрий дух у давніх східнослов'янських віруваннях», «*Світовид* — праслов'янський Бог світла і святості» (Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття.— К., 2003.— С. 101), *Берегиня* — «у дохристиянських віруваннях — Велика Богиня, головна богиня життя, добра й захисту людини» (Жайворонек В. Знаки української культури : Словник-довідник.— К., 2006.— С. 33). Пор. цілком коректну з наукового погляду лексикографічну фіксацію цієї нової мовної даності: *берегиня*¹ «та або те, що оберігає родину, її домівку, майно тощо», *берегиня*² «русалка» (Головацук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання.— К., 2004.— С. 37).

МАСКУЛІНІЗОВАНЕ ВИРАЖЕННЯ NOMINA FEMININA ТА ФЕМІНІЗОВАНЕ ВИРАЖЕННЯ NOMINA MASCULINA У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ: ВЗАЄМОДІЯ «СВОГО» І «ЧУЖОГО»

У статті через опозицію «свій» — «чужий» розглядаються факти маскулінізованого вираження фемінінності та фемінізованого вираження маскулінності в українській, російській та чеській мовах з метою виявлення характеру їх оцінності і гендерних асиметрій.

Ключові слова: маскуліноцентричність мови, маскулінність, фемінінність, гендерні асиметрії.

Двочленне аксіологічне протиставлення «свого» та «чужого» особливо характерне для архаїчної, повсякденної свідомості, для колективного несвідомого: чужий (cizí) — від гот. *thiuda*, лит. *tautà* «народ», відповідно, чужі — «ті, що не належать до моєї сім'ї, родини, люди»¹. Маскуліноцентричність слов'янських культур та мов як природний результат патріархальних констант суспільного мислення зумовлює, відповідно, «чоловічу» систему координат протиставлення «свій» — «чужий»: чоловіче начало беззастережно асоціюється зі «своїм» світом, у той час як відношення до жіночого начала є таким же двояким, як і до роду, з якого брали дружину; це «своє», але «своє чуже»².

Опозиція *чоловіче* — *жіноче* належить до основоположних опозицій, тих, що зародилися разом із людством. У сучасній антропоцентричній парадигмі наукових досліджень *Чоловік* та *Жінка* як базові концепти культури вивчаються з огляду на дихотомію *sex* — *gender*. Соціологи та філософи не лише розрізняють, а й протиставляють їх за цією ознакою (С. де Бовуар, Р. Столлер, Е. Оуклі, Т. Парсон). Утім, будь-яка опозиція обов'язково передбачає і зону перетину, ту інтегральну ознаку, за якою елементи опозиції протиставляються. Факти мови свідчать про те, що *sex* і *gender* далеко не завжди відображають відношення контрарної протиставленості: вони комплементарні, у більшості випадків взаємодіють, взаємозумовлюють і взаємодоповнюють одне одного. До того ж будь-який чоловік є сином жінки. Навіть апостол Павло, який у своїх проповідях визначив жінці місце, підвладне чоловікові, вважав, що немає ані чоловіка без жінки, ані жінки без чоловіка. Лише оптимальний баланс *Я (свого)* та *Чужого*, своєрідний симбіоз *свого* і *чужого* може визначити нові можливості для підтримання цінності *Я*, забезпечити його подальше існування поряд із *Чужим* через можливий конструктивний діалог між ними. Така діалогічність уможливлена, на думку О. О. Селіванової, увиразненням рис *свого* й *чужого* в індивідуальній та колективній свідомості, осмисленням *свого* на тлі *чужого*, наданням *свого чужому*³.

¹ Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.— S. 61.

² Попович М. В. Мировоззрение древних славян.— К., 1985.— С. 78.

³ Селіванова О. О. Опозиція *свій* — *чужий* в етносвідомості // Мовознавство.— 2005.— № 1.— С. 27.